

ORTAK YAŞAMDAŞLIK BİLİNCİ OLARAK ONTOLOJİLER ARASI DİYALOG VE KARŞILAŞTIRMALI SİYASET FELSEFESİ

Aykut KARAHAAN*

ÖZ

Dünya tarihi, son yüzyılda özellikle siyasetin ağırlıklı olduğu bir tarihi perspektif olarak karşımıza çıksa bile; iktisattan, sanata, düşünceden coğrafyaya kadar birçok alanda Batı/Avrupa merkezli çerçeveye ele alınmıştır. Ancak 20.yy başında başta doğa ve fen bilimleri olmak üzere bu bakış açısını sorgulayacak gelişmelere şahitlik etmiştir. Özellikle Doğu ve İslam dünyasını tarihin akışının dışında bırakan nedensel/zorunluluk paradigması ve ilerlemeci anlayış çerçevesi ciddi manada sorgulanır olmuştur. Dünya tarihinin çok katmanlı ve çok yönlü bir okumaya ihtiyacı olduğu fikri gelişmeye başlamıştır. İşte bu manada karşılaştırmalı teorilerde yeni bir bakış açısıyla ele alınmaya başlanmıştır. Karşılaştırmalı siyaset teorisi de bunlardan biridir. Hem ortak bir yaşamın parçası olduğumuz gerçeği hem de her medeniyetin kendi anlamlandırma çerçevesi manasına gelen ontolojik kategoriler dikkate alınmaya başlanmıştır. Bu manada siyaset teorilerine de kaynaklık eden bu ontolojik çerçevelerin felsefesi de alana yansımaya başlamıştır. Bu çalışmada da işte bu ontolojik çerçevelerin nasıl bir siyasi felsefeye kaynaklık edebileceği ve bu ontolojiler arası bir diyalogün mümkün olup olmadığı konusu ele alınmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ontolojiler Arası Diyalog, Ortak Yaşam Bilinci, Yaşamdaşlık, Karşılaştırmalı Siyaset Felsefesi.

DIALOGUE BETWEEN ONTOLOGIES AND COMPARATIVE POLITICAL PHILOSOPHY AS A COMMON LIFE CONSCIOUSNESS

ABSTRACT

Even if world history comes across as a historical perspective in which politics is especially predominant in the last century, it has been considered with a Western/European-centered framework in many areas from economics, art, thought to geography. But 20.at the beginning of the century, he witnessed developments that would question this point of view, especially in nature and natural sciences. In particular, the causal/imperative paradigm and the progressive understanding framework, which exclude the Eastern and Islamic world from the flow of history, have been seriously questioned. The idea that world history needs a multi-layered and multifaceted reading has begun to develop. In this sense, comparative theories have started to be considered from a new point of view. Comparative political theory is one of them. Ontological categories, which mean both the fact that we are part of a common life and the meaning of each civilization's own meaning-making framework, have started to be taken into account. In this sense, the philosophy of these ontological frameworks, which are also sources for political theories, has started to be reflected in the field. In this study, it will be tried to Decipher how these ontological frameworks can be the source of political philosophy and whether a dialogue between these ontologies is possible.

Keywords: Dialogue Between Ontologies, Consciousness of Common Life, Living Together, Comparative Political Philosophy.

Atf: KARAHAAN, A. (2023). "Ortak Yaşamdaşlık Bilinci Olarak Ontolojiler Arası Diyalog ve Karşılaştırmalı Siyaset Felsefesi", *HABITUS Toplumbilim Dergisi*, (4), 51-72.

Citation: KARAHAAN, A. (2023). "Dialogue Between Ontologies and Comparative Political Philosophy As A Common Life Consciousness", *HABITUS Journal of Sociology*, (4), 51-72.

Başvuru / Received: 20 Mart 2023 / 20 March 2023

Kabul / Accepted: 23 Mart 2023 / 23 March 2023

Derleme Makale / Review Article.

---

* Dr. Serbest Araştırmacı, E-posta: aykutkarahan@gmail.com, ORCID Numarası: 0000-0002-8566-6770

EXTENDED ABSTRACT

The history of the world is experiencing the periods when it is the fastest in every respect. Humanity has painfully experienced that the world has turned into a global village during the coronavirus pandemic. This epidemic reminded humanity and all states with painful experiences that we share a common life in this world. At the same time, he also painfully taught about the experiences between open society examples and closed societies. Dec. It also showed how important it is for states to share open data with each other. It also revealed how invalid any claims of geographical or cultural superiority of states are. This virus has also painfully shown the states how the fate of societies is interconnected. He has revealed in many ways how negative the discriminatory, exclusionary, othering perspective is for humanity, especially for youth. Such distinctions have caused a state of feeling that we call “existential displacement” to be experienced in some societies and especially in young people. It would not be wrong to say that frames such as Eurocentrism or Westcentrism reinforce this feeling even more. Because it shows that young people who go to countries called the West cannot feel exactly like they are from there, but they cannot stay here either. What needs to be done is not to look from anywhere. In order to achieve this, the Comparative Political Theory/Philosophy, which has been on the agenda of the world for the last 30 years, discusses the possibility of “not looking from anywhere”. There has been a steady increase in the visibility of comparative political theory/philosophy in the field of political science in recent years. What is meant by this title is an activity that conducts research on the position and meaning of political life in different world cultures, rather than a limited geographical and cultural environment. To talk about comparative political theory is to make the claim that political theory is an intercultural activity. Political theory is generally understood as a discipline defined by the Western intellectual tradition. Countless ideas about why people should live together and how they should live, developed by traditions such as Islam or Confucianism, political theory have been excluded from the western tradition after a certain period of time. In contrast, comparative political theory/philosophy assumes, for a broader understanding, that political theory/philosophy is not the product of a particular culture or historical epoch.

Comparative political theory/philosophy is a project of bringing together traditions that are relatively Decently defined from each other across cultural and regional borders. The “Deconstruction” of such traditions is only an open-ended proposition. Because this proposition brings with it assumptions about whether there is a common language covering different

traditions, or whether one tradition offers the only valid conceptual framework for discussing another. Each tradition contains similarities and differences within itself, thinkers on similar issues may contradict each other. Traditions, like the identities of those who live in them, are neither monolithic nor privileged. We cannot deal with intercultural universals and cultural relativism in a simple way. In this regard, the choice of the term "comparative" for a new field of research in the discipline of political theory/philosophy is not accidental. Until very recently, political thinkers tended to use the phrase "political theory" when what they really meant was "Western political theory". Some have even been able to argue that the definition of "comparative political theory" is unnecessary because political theory is comparative by nature. After all, *theoria*, the ancient Greek practice, while associated with the observation of different lands, cultures and institutions as the etymological precursor of the word theory, assumes that both others and the observer's own community depend on the dialectic of differences and similarities. *Theorein*, which is at the core of the original concept of theory, means acquiring knowledge through traveling to "see the world" and is incompatible with purely local observation. This is a call to open up to the world and at the same time a demand to improve our ability to judge, *phronesis*, especially through this view. However, in the history of political thought, political theory has become "eurocentric" and limits have been placed on its comparative dimension. Thinking is by its nature a comparative activity. We make comparisons all the time, even though we don't realize that we actually do. By making comparisons, we make the similar one different, the different one similar. Also, comparison leads to self-knowledge. We can compare events and actions, but comparing thoughts requires a plus effort. Although thinking is a universal practice, we cannot ignore that thought is located historically and culturally and we cannot reach it directly. *Dec.* Thought is transmitted in a more or less complex way through speech and written language. When we examine political thought from a comparative perspective, we also examine the nature of politics beyond the claim to examine the practice of political thought of a culture. Here lies the crucial point about how to approach comparative political theory.

Looking at it from different political ontologies and understanding of being also carries the possibility that pluralism can come to the agenda of the world both in the field of thinking and in its philosophical and political dimension. It is also obvious that political conceptualizations caused by differences will give a deeper awareness in understanding various political positions and also in understanding and making sense of our own position. In this sense, the concept of Inter-ontological dialogue; the concept of the fusion of horizons, which

the famous German philosopher H.G. Gadamer. It is a concept used by Gadamer we need to think together. Again, F, who was very influenced by Gadamer and is one of the most prominent figures in the field of Comparative Political Philosophy/Theory today, as well as going beyond the monologue, considers Gadamer's philosophical hermeneutic method to be an important tool for understanding other cultures. It is necessary to analyze with the meaning that Dallmayr uses and even gives to an article as a name.

GİRİŞ

Dünya tarihi her bakımdan en hızlı olduğu dönemleri yaşıyor. İnsanlık, dünyanın küresel bir köye dönüştüğünü ise korona virüs salgını esnasında trajik denilebilecek deneyimlerle tecrübe etti. Bu salgın insanlığa ve bütün devletlere bu dünyada ortak bir yaşamı paylaştığımızı acı ancak öğretici tecrübelerle her zamankinden daha fazla hatırlatıyor. Aynı zamanda açık toplum örnekleri ile kapalı toplumlar arasındaki tecrübeleri de öğretici bir şekilde ortaya koyuyor. Bu pandeminin öğretici taraflarından birisi de devletlerin birbiriyle açık veri paylaşımının ne kadar önemli bir konu olduğudur. Devletlerin herhangi bir coğrafyaya ya da kültüre dayalı olarak ortaya koydukları üstünlük savlarının ne kadar da geçersiz olduğunu da bir taraftan ortaya koymaktadır. Toplumların kaderinin birbirine düşünülenden çok daha bağlı olduğunu da bu virüs vesilesi ile devletler ancak özellikle toplumlar yakın bir gerçeklik olarak görmeye başladılar. Ayırıştırıcı, dışlayıcı, ötekileştirici perspektifin insanlık özellikle de gençlik adına ne kadar olumsuz olduğunu birçok yönden ortaya koymuştur. Bu tip ayrımlar bazı toplumlar ve özellikle de gençler üzerinde “*varoluşsal tehcir*” dediğimiz duygu durumunun yaşanmasına sebep olmaktadır. Avrupamerkezcilik ya da Batımerkezcilik gibi çerçevelerin bu duyguyu daha da pekiştirdiğini söylemek yanlış olmaz. Zira Batı diye tabir edilen ülkelere giden gençlerin tam olarak kendini oralı hissedemediğini ancak buralı da kalamadığını göstermektedir. Yapılması gereken *hiçbir yerden bakmama* perspektifinin insanlığın ve devletlerin hatta küresel kurum ve kuruluşların gündemine girmesidir. İşte tam da bunun sağlanması adına son 30 yıldır dünyanın gündemine gelen Karşılaştırmalı Siyaset Teorisi/Felsefesi “*hiçbir yerden bakmamanın*” imkanını tartışmaktadır.

Son yıllarda karşılaştırmalı siyaset teorisinin/felsefesinin siyaset bilimi alanındaki görünürlüğünde istikrarlı bir artış olmuştur. Bu görünürlük, sınırlı bir coğrafi ve kültürel ortamda geliştirilen siyasal alana dair düşüncelerin ve teorilerin, farklı dünya kültürlerini de dikkate alarak bir tür perspektif çoğulculuğu sağlanması adına siyasal yaşamın konumu ve anlamı üzerine araştırma yapan bir etkinliktir. Karşılaştırmalı siyaset teorisinden bahsetmek, siyaset teorisinin kültürlerarası bir etkinlik olduğu iddiasında bulunmaktır. Siyaset teorisi, genel

Ortak Yaşamdaşlık Bilinci Olarak Ontolojiler Arası Diyalog ve Karşılaştırmalı Siyaset Felsefesi

---

olarak, Batı düşünsel geleneği tarafından tanımlanan bir disiplin olarak anlaşılır. İslam veya Konfüçyüsçülük gibi gelenekler tarafından geliştirilen, insanların niçin birlikte yaşaması gerektiği ve nasıl yaşaması gerektiği konusundaki sayısız düşünce, siyaset teorisi batı geleneğinin dışında tutulmuştur belli bir zaman diliminden sonra. Buna karşılık, karşılaştırmalı siyaset teorisi/felsefesi, daha geniş bir anlayışa yönelik olarak siyaset teorisinin/felsefesinin belirli bir kültürün veya tarihsel bir çağın ürünü olmadığını varsayar.

Halen dünyanın pek çok ülkesinde hâkim olan siyaset teorisine yönelik yaklaşımlar en genel şekilde Batı nitelemesiyle anılan ülkelerdeki tarihsel, siyasal ve toplumsal gelişmelerin ışığında ortaya çıkmıştır. Modern siyasal düşüncenin oluşumu Batı'nın kurumlarının benimsenmesiyle özdeşleşmiştir. Tarihin tüm akışının geri dönülmez bir şekilde Batılı bir yöne doğru sürüklendiği ve Batılı olmayan dünyanın siyasal kültürlerinin bir şekilde amaçlarının gerisinde kalmış yetersiz girişimleri temsil ettiği düşünülmüştür. Tarihsel bir hayal gücü duygusundan son derece yoksun olan gözlemciler, bu kültürleri yok olmaya mahkûm oldukları için göz ardı etmeyi alışkanlık haline getirmişlerdir. Yakın geçmişin olayları artık bu kadar çarpık bir bakış açısı lüksüne izin vermemektedir. Son yüzyılda adeta içselleştirilmiş Batı merkezli siyaset teorisi/felsefesi ve dünya tahayyülleri tartışmaya açılmış durumdadır.

Dünya tarihi tahayyüllerinin güncel siyasal yaşamımızın ayrılmaz parçası olmasında şüphesiz ki dünya tarihi tahayyüllerinin güncel siyasal yaşamımızın ayrılmaz parçası olmasında dünyada değişen güç dengelerinin büyük rolü bulunmaktadır. 21.yüzyıl Batı rasyonalitesine dayalı olan bilimlerin yöntemlerinin ve onların dayandığı felsefelerin ciddi manada sorgulamaya tabi tutulduğu bir yüzyıl olarak artık siyasal alanda da Batı'nın gelişme modelinin egemen olduğu bir dünya olmaktan çıkmaya başlamıştır. Batı'nın tek gelişim çizgisi olma niteliğini yitirdiği bir dünyada, resmin öteki yüzü olan doğu toplumlarının siyasete bakışının da değerlendirilmesi gerekmektedir. Asya ülkelerinin küresel önemi göz önüne alındığında, siyaset teorisinin bu ülkeleri, özellikle Hindistan, İslam ülkeleri ve Çin'i kapsamaya yerindedir. Ancak çözüm, yalnız farklı türde değerlerin taşıyıcısı olabilecek Batılı kültür geleneklerine alternatif kültürel gelenekler belirlemek değil, bu farklı kültürel geleneklerde karşılaştırmalı siyaset teorisi/felsefesi için temeller belirlemektir. Bu şekilde karşılaştırmalı siyaset teorisi/felsefesi hem güçlü yerel farklılıklara hem de güçlü evrensel benzerliklere bir alternatif bulmaya çalışır.

Karşılaştırmalı siyaset teorisi/felsefesi, kültürel geleneklerin bir yandan ahlaki ve bilişsel olarak ölçülemez olduğu, diğer yandan da içsel olarak türdeş veya birleşik olduğu

varsayımına eşzamanlı olarak direnir. Önemli ahlaksal, tarihsel, siyasal ve dilsel farklılıklara rağmen kültürlerin kesişme ve birbirleriyle anlaşma olasılığını açık bırakır. İnsanlık tarihini belirleyen farklı medeniyetlerin sınırları boyunca insanların, bilgilerin ve düşüncelerin sürekli akışını farklılıkları sabitlemeden veya belirli bir sonucu varsaymadan karşılaştırılmalarını olanaklı kılar. Bu tür çapraz kesişmenin (Maurice Merleau-Ponty'nin *lateral* ve Hwa Yol Jung'un *transversal* olarak tanımladığı) ayırıcı özelliği kapsamlı hareketlilik ve anında iletişim olan küresel dünyamızda hızlanmıştır.

Karşılaştırmalı siyaset teorisi/felsefesi kültürel ve bölgesel sınırlar boyunca birbirinden göreceli olarak farklı tanımlanmış gelenekleri bir araya getirme projesidir. Bu tür geleneklerin "bir araya getirilmesi" ancak ucu açık bir önermedir. Çünkü bu önerme, farklı gelenekleri kapsayan ortak bir dil mi, yoksa bir geleneğin diğerini tartışmak için tek geçerli kavramsal çerçeve mi sunduğunun varsayımlarını beraberinde getirir. Her gelenek kendi içinde benzerlikler ve farklılıklar içerdiği gibi benzer konularda düşünürler birbirleriyle de çelişebilirler. Gelenekler, içlerinde yaşayanların kimlikleri gibi ne yekparedirler ne de ayrıcalıklıdır. Kültürlerarası evrenseller ve kültürel görecelik basit bir şekilde ele alınamaz. Bu bakımdan siyaset teorisi/felsefesi disiplini içinde yeni bir araştırma alanı için "karşılaştırmalı" teriminin seçilmesi rastlantısal değildir. Çok yakın bir zamana kadar siyasal düşünürlerin gerçekte kastettikleri şey "Batı siyaset teorisi" iken, "siyaset teorisi" deyimini kullanma eğilimi fazlaydı. Hatta bazıları, siyaset teorisinin doğası gereği karşılaştırmalı olduğu için "karşılaştırmalı siyaset teorisi" tanımının gereksiz olduğunu iddia edebilmişlerdir. Ne de olsa, antik Yunan pratiği olan *theoria*, teori sözcüğünün etimolojik öncüsü olarak farklı toprakların, kültürlerin ve kurumların gözlemlenmesiyle ilişkilendirilirken hem başkalarının hem de gözlemcinin kendi topluluğunun, farklılıklar ve benzerlikler diyalektiğine bağlı olduğunu varsayar. Orijinal teori kavramının özünde yer alan *theorein*, "dünyayı görmek" için seyahat etme yoluyla bilgi edinme anlamına gelir ve salt yerel gözlemlerle bağdaşmaz. Bu bir dünyaya açılma çağrısıdır ve aynı zamanda özellikle bu görüş aracılığıyla yargı yetimizi, *phronesis*,i geliştirme talebidir. Ancak siyasal düşünce tarihinde siyaset teorisi "Avrupa merkezci" hale gelmiş ve karşılaştırmalı boyutuna sınırlar konmuştur.

Düşünme doğası gereği karşılaştırmalı bir etkinliktir. Aslında yaptığımızın farkında olmasak da, her zaman karşılaştırmalar yaparız. Karşılaştırmalar yaparak benzer olanı farklı, farklı olanı benzer hale getiririz. Ayrıca, karşılaştırma kendimizi tanımaya yol açar. Olaylar ve eylemleri karşılaştırabiliriz, ancak düşünceleri karşılaştırmak artık bir çaba gerektirir. Düşünmek evrensel bir pratik olsa da düşüncenin tarihsel ve kültürel olarak konumlandığını ve ona

doğrudan ulaşamadığımızı göz ardı edemeyiz. Düşünce konuşma ve yazı dili yoluyla az çok karmaşık bir şekilde iletilir. Siyasal düşünceyi karşılaştırmalı bir perspektifte incelediğimizde, bir kültürün siyasal düşünce pratiğini inceleme iddiasının ötesinde, siyasetin doğasını da inceleriz. Karşılaştırmalı siyaset teorisine nasıl yaklaşılacağı konusunda can alıcı nokta burada netleşmektedir.

Yeni Phronesis: Ortak Yaşam Bilinci

Phronesis, Antik Yunan düşünce dünyasında pratik eyleme ilişkin olarak bir tür bilgelik ve zekayı ifade etmek için kullanılan kavramdır. İnsanlığın karşı karşıya kaldığı sorunların yeni bakış açıları gerektirdiği ortada iken bunu bilgelik içeren bir derinlikle ele almak gerekliliğini de dayatmaktadır. Hayattan, yaşantılardan, tecrübe ve öğrenme yoluyla kazanılan ve insana arzularını kontrol etme ve rasyonel bir tarzda eyleme imkânı veren pratik bilgeliktir (Cevizci 2020:1511). Klasik İslam ve Osmanlı düşüncesinde siyaset bu manada belli bir dünya görüşünden yani felsefi bakış açısını da içeren ontolojik bir tabandan tezahür eden; bu manada da hikmetin pratik bir yansıması olarak değerlendirilir. Yani siyasetin teorisi belli bir hikmet üzere pratik sahada iş yapmaktır. Bu manada ilimler tasnifinde ameli tarafa denk düşmesine rağmen ontolojik tabanda nazari bir bakış açısına dayanmaktadır¹ (Kutluer TDV İslam Ansiklopedisi 2020:18-19). Bu manada bilgelik ve hikmet içeren bir bilinç halinin oluşması ve oluşturulması için yeni bir “*Bilinç*” haline ve bu bilince dayalı yeni bir eyleme tarzı olan yeni bir “*Phronesis*” ihtiyacı ortadadır. Yeni bir bilinç halinin oluşması ve bilinçlenmenin sağlanabilmesi içinde içerik olarak veri çeşitliliğine gereksinim bulunmaktadır. Öğrenme psikolojisinde bir ortama ne kadar çok kanaldan ne kadar çok duyu verisi girerse; o öğrenme o kadar kalıcı olur bilgisi evrensel bir gerçeklik olarak kabul edilmektedir (Gluck, Mercado ve Myers 2022: 45-71). Bu manada *ortak bir yaşam bilincinin* oluşması için de birçok farklı kültür ve medeniyetin veri setine ihtiyaç olduğu da oldukça açıktır. Büyük dönüşümlerin olduğu yüzyıllar içinde yine büyük dönüşüm yapan düşünürlerin veri setine bakıldığı zaman dahi bu ihtiyacın büyük oranda zirve yaptığı ve karşılandığı zamanlara denk düştüğü görülecektir. Mesela düşünce tarihinin ve aynı zamanda da siyaset teorisi/felsefesi alanında ilk büyük eserini

---

¹ Klasik İslam Düşünce tarihinde ve Osmanlı ilim dünyasında siyaset ameli yani pratik hayatta tatbiki olan ilimler arasında sayılır. Bu konuda birçok eser de kaleme alınmıştır. Şu noktayı göz ardı etmemek gerekir ki İslam ve Osmanlı düşünce dünyasında siyaset ahlak alanıyla birlikte ele alınır. Denilebilir ki nerede bir ahlak kitabı yazılmışsa orada aynı zamanda onun pratik sahada temsili olarak bir siyaset eserinden ve ilkelerinden de bahsediliyordur. Mesela İbni Sina’dan, Nasiruddin et -Tusi’ye oradan Celaleddin Devvani’ye kadar birçok isim ahlak ve siyaset kitabı yazmışlardır. Bu konuda Osmanlı düşünce dünyası içinde zirve olarak değerlendirilen iki isim Ahlak-ı Alai isimli eseri ile Kınzalızade Ali ve ilimler tasnifinde de oldukça muteber olan Taşköprülüzade’nin tam adı *Miftahu’s-sa’ade ve misbahu’s-siyade fi mevzu’atil-ulum* adlı eseridir.

yazdığı kabul edilen Antik Yunan düşünürü Platon'un, Mısırlı rahiplerden uzun denilebilecek bir süre eğitim aldığı artık bilinen bir gerçektir (Çetinkaya 2018: 116-119; Soccio 2010: 229-235). Oysa Avrupa/Batımerkezci düşünce ve siyaset felsefesi metinlerinde bu bilgiye rastlanılmamaktadır (Cevizci 2021: 82-111; Watson 2014: 197-198). Yine modern dünyanın kuruluşunda büyük emeği olan Alman filozof Leibniz de bu çerçevede değerlendirilebilir. Zira kendisinin başta Endülüs olmak üzere İslam düşüncesinden ve hatta hayatının son demlerinde Çin düşüncesine kadar birçok farklı medeniyet havzasından okumalar yaptığı ve faydalandığı artık bilinmektedir ve yine İngiliz empirizminin kurucusu olarak kabul edilen Locke'unda ciddi bir Arapça eğitiminin yanı sıra geliştirdiği mülkiyet kavramının Hanefi fıkına çok yakın bir görüş olduğu düşüncesi de son yıllarda gündeme gelmektedir (Küçükalp ve Cevizci 2010: 140-153). Türkiye'de beyin ve bilinç konuları üzerine önemli düşünceler öne süren ancak bu düşüncelerini felsefeci olarak değil daha çok tıp alanından bir beyin uzmanı olarak oldukça farklı bir bağlamda kendisinin iddia ettiği anlamda "bağlamsal bütünlük" içinde ele alan Türker Kılıç'a göre bilincin ortaya çıkabilmesi için değişik kanallardan girdi sağlayacak veri setlerine vardır ve bunu 17.yy. Amsterdam'ından verdiği ilginç ve dikkat çekici ilişkiler ağı üzerinden delillendirmektedir. Spinoza, Amsterdam'da yaşamaktadır ve dönemin büyük fizikçi ve matematikçisi olan Huygens ile yakın komşudurlar. Huygens babası vasıtasıyla Descartes'ten dersler alır. Bunun için Descartes de Amsterdam'a gelir. Huygens bu sefer 1670 yılında Heidelberg'e giderek Leibniz'e matematik dersleri vermiştir. Yine Spinoza'nın çok yakınında kendisinden yaşça biraz büyük olan Rembrant oturmaktadır. Hatta Rembrant'ın bazı resimlerinde o dönem çocuk olan Spinoza'yı model olarak kullandığı da söylenir. Rembrant'ın bir diğer önemli özelliği ise iki tane Mevlâna portresi yapmasıdır. Bu bağlantı bize; Spinoza'nın, Mevlana'nın eserlerini okuduğunu ve bildiğine dair ipuçları verirken kütüphanesinde Mevlana'nın eserleri olduğunun bilinmesi de buna delil olarak gösterilebilir (Kılıç 2021: 72-73). Bütün bu ilişkisel ya da bugünkü nörobilim tabiriyle ifade edecek olursak nöronal ağlar sıkı kurulduğu zaman çağın ihtiyaçlarının da dayatmasıyla da yeni düşünceler ve akımlar vücut bulmaktadır. Nitekim Batı düşüncesinde Kilise'nin hakimiyetine son vermek anlamında da kullanılan Reform, Rönesans, Hümanizm ve nihayetinde Bilim Devrimi denilen düşüncelerin arkasında da bu tür nöronal bağlar/ağlar olduğu görülebilir. Buna en güzel örnek olarak ise yine Avrupa/Batımerkezci siyasi ve düşünce tarihi yazımında vurgulanmayan bir örnek olarak döneminin Sokrates'i olarak da kabul edilen Pierre Charron'dur. Charron ilk kez Hristiyan teolojisine dayanmadan bir ahlak kitabı kaleme almıştır. "*De La Sagesse /Hikmet Üzerine*" isimli eserinde başta Gazali düşüncesi olmak üzere İslam düşüncesinin izlerini görmek mümkündür. Zira bu kitabın ana fikrinde İslam düşüncesinde ve itikadında merkezi bir

ilke olan “*kendini bilen rabbini bilir*” hükmünün esas alındığı görülebilir. Charron kendisinin ve o dönem diğer batılı düşünürlerin birçoğunda görülebileceği üzere İslam düşüncesi ve Müslüman dünyası ile sıkı bir ilişki (Görgün 2018: 68) ya da nörobilim tabiriyle ifade edecek olursak nöronal bağlar/ağlar içindedir. İhsan Fazlıoğlu’nun *Derin Yapı* olarak tabir ettiği bu ilişkiler ağı belli dönemlerin kurucu fikir ve düşünürlerinin kendinden sonraki yapıyı kurması manasına da gelir. Kılıç’ın bağlamsal bütünlük dediği ve bilincin oluşmasının da zemini olarak gördüğü nöronal ağ; Fazlıoğlu’nda belli bir felsefi-bilim dizgesinin içinde örüldüğü maddi zemin ile dünya görüşünün oluşturulduğu anlam çanağına ve dünya tasavvuruna bakmayı gerekli kıldığını öner sürer (Fazlıoğlu 2015: 15). Öyle ki, ilk önce ortak bir kültür havzasının Anadolu’ya kadar İznik Medresesi vasıtasıyla Osmanlı düşünce hayatına aktarılmasının ilk bağlamsal- bütünlüğü Nasiruddîn Tusi’nin önderliğinde kurulan Merağa astronomi okuludur. Bu okulda çok önemli isimler yetişmiş ve bu birikim bir tür nöronal ağ gibi Semerkand Astronomi Okulu’na aktarılmıştır. Merağa Astronomi Okulu’nun ikinci kuşak öğrencilerinden olan İbn Sertak (Sertakoğlu) çok önemli çalışmalara imza attığı gibi aynı dönemde Çinli bir astronom olan Fao Mun Ji de burada çalışmalar yapmıştır. Sertakoğlu’nun burada yazdığı çok önemli bir eser olan *el İkmal* isimli kitabı, 11. Yüzyılda bugünkü İspanya o günkü Endülüs Saragoza şehrinde bulunan Sultanının yazdığı *el İstikmal* adlı hendese kitabına üç asır yazdığı telif eserdi. İbn Sertak 1300’lerin başında Tokat/Niksar’da bulunan Nizamiye Medresesi’nde hocalık yapmış ve Osmanlı’nın ilk medresesi sayılan ve aynı zamanda da Osmanlı düşünce hayatının kurucu mekânı olan İznik Medresesi’nin kurucu ve baş müderrisi olarak görev yapan Davud Kayseri’de, İbn Sertak’ın burada öğrenciliğini yapmıştır (Fazlıoğlu 2017: 1-68). Dikkat edilecek olursa nöronal ağlar/bağlantısal bütünlük ilişkisi; Orta Asya/Türkistan üzerinden ve Endülüs mirası ile de irtibatlı bir şekilde, Anadolu’ya Selçuklu ve Beylikler dönemine oradan da Osmanlı’ya kadar aktarılan bir ilişkisel ağlar bütünüdür. Yine benzer bir bütünsel/bağlam ilişkisini Semerkand Astronomi Okulu’nda da görebiliyoruz. Burada da hem sultan hem alim olan Uluğ Bey, Bursalı Kadızade Rumi ve ilk zamanlarda dönemin ünlü alimi olan Cemşid Kaşi ile önemli bir kurum oluşturuyorlar ve buradan yetişen Ali Kuşçu, Fatih’in özel davetiyle İstanbul’a gelip burada Ayasofya Medresesi’nin baş müderrisi olarak görev yapıyor.

Yukarıda verilen tüm örneklerden de anlaşılabilirce üzere ortak yaşam bilincinin oluşabilmesi için hem bölgeler arasında hem de küre ölçeğinde yeni bir eylem ve düşünme tarzına ihtiyaç vardır. Özellikle son çeyrek asırda bu ortak yaşam bilinci anlamında yeni bir eylem tarzı olarak yeni bir *Phronesis* ihtiyacı her alandan kendini hissettirmektedir. Başta pandemi ve mülteci sorunu ve yine gittikçe derinleşen gelir dağılımındaki küresel

adaletsizlikler gibi birçok alandan sorun bunu adeta dayatmaktadır. 19.yy oluşturulan Avrupa/Batı merkezci düşünce çerçeveleri 20.yy'da insanlık adına büyük krizler ve bunalımlar da bunu acı tecrübeler olarak göstermiştir. Artık bu anlam ve düşünce çerçevelerinde radikal bir değişime ve yeni bakış açılarına ihtiyaç olduğu çok açıktır. Çünkü dünya hiç olmadığı kadar tarihin hızlı bir ivmelenmesi ile karşı karşıyadır. Bu ivme devletlerin ve dünya siyasetine yön verme kapasitesine sahip uluslararası kurumların önemini daha da artırmaktadır. Eğer bir küresel siyasetten ve yönetişimden bahsedilecek ise bu kurumlar aracılığıyla olacaktır. Zira dünya siyaseti, kişilere bağımlı olmak ya da kurumlar ile iş görmek arasında gerilimi çok eski dönemlerden beri yaşamaktadır. Ancak iletişim olanaklarının arttığı günümüzde ve artık küresel bir köye dönüşen dünyamızda kurumlar ve bu kurumların oluşturacağı toplumsal sözleşme benzeri metinler ve mutabakatlar bir *dünyalılık bilinci* geliştirilmesi noktasında hayati önem arz etmektedir. Bu manada Avrupa Birliği'nin her ne kadar son yıllarda bazı krizler çıkmış olsa dahi oluşturmuş olduğu mutabakat zemini daha geniş bir perspektifte dünyaya uygulanabilirlik imkanlarından birini model olarak ortaya koymuştur. Özellikle Reform ve Rönesans dönemiyle başlayan ve daha sonra Aydınlanma felsefesi ile zirveye varan Avrupalılık Bilinci belli bir zihinsel coğrafya olarak kendini tanımlamış ve özellikle II. Dünya savaşından sonra da siyasi bir ufka evrilmişse artık dijitalleşen dünyada yeni imkanları tartışmanın vakti gelmiştir. Aydınlanma felsefesinin bir yönüyle dışlayıcı karakterini eleştiren Adorno ve Horkheimer (Adorno ve Horkheimer 2010: 34) olmak üzere birçok eleştirel okul ve tavırların da eşliğinde artık bir *dünyalılık* ya da *dünyada olma* zemininde *ortak yaşam bilinci* seviyesine çıkılmalıdır. Ulus devlet sınırlarının anlamsızlığını ortaya koyan başta dijitalleşme olmak üzere yine son birkaç yıldır insanlığın ana gündem maddesi olarak korona virüs salgını ve göç olgusu insanlığı bunu düşünmeye sevk etmektedir. Daha doğrusu düşünce bunu çağırmaktadır. Geldiğimiz noktada en büyük ideolojik ya da felsefi ayrım; çoğulcu kapsayıcı demokrasi ilkesini benimseyenler ile çoğunlukçu ve dışlayıcı otoriter siyaseti benimseyenler arasında olacaktır (Davutoğlu 2020: 93-108).

Korona virüs salgını ülkeden ülkeye kıtadan kıtaya dolaşırken herhangi bir dil, din, mezhep ya da ten rengi ayrımı yapmamıştır. Ancak dünyada kapitalist sistemin açtığı yaralar özellikle aşırı ulaşma çabalarında ekonomisi zayıf ülkelerin durumuyla daha net bir biçimde görülmüştür. İşte bu bağlamda 2000'li yılların hemen başlarından itibaren yeni bir bilim ve yeni bir kültür kavramları olarak *Bağlantısallık ve Yaşamdaşlık* fikri ön plana çıkmaya başlamıştır. Bu durumun bilgi paradigması üzerinde nedensel/zorunluluk ve onun getirmiş olduğu tek boyutlu medeniyet anlayışı ve tarihin tek yönlü akışı sorgulanmaya başlandı.

Bağlantısız/Bütünsellik, “2012 sonrasında ivmelenen nörobilim alanındaki çalışmaların (esas olarak 2015 sonrası) ortaya koyduğu, özellikle ihtiyacı olan “yeni” matematiğin fark edilip geliştirilmesiyle birlikte bilimsel yöntemimizde paradigma değişikliğine yol açacak kadar önemli bir kavramdır” (Kılıç 2021: 17). Dolayısıyla tıpkı modern dönemde özellikle de bilim devrimi sonrasında olduğu gibi artık yeni bir bilim anlayışı ve kültür çerçevesi ile karşı karşıya olduğumuz bir gerçektir. Siyasi anlamda Avrupa’nın kendi hegemonyasını dayattığı bir nedensel/zorunluluk üzerine dayalı sistemlerin sürdürülmesi mümkün değildir. Bunu Davutoğlu, “Kişisel düzeydeki mikro bilinçten, toplumlar, medeniyetler ve tarih düzeyindeki makro bilince yükseliş ve nüfuz, bir kemal arayışıdır ve her kültür havzası bu arayışı kendi gerçeklik tanımlamaları ile ortaya koyar” (Davutoğlu 2001: 8) şeklinde ortaya koymaktadır. Tek boyutlu bir paradigma ve kültür anlayışı içinde ve kendisine bağımlı bir hegemonik düzen bu şekilde olduğu zaman medeniyet içi çekişmeler bitmeyecektir. Çünkü Batı dünyasının kendisi için biçtiği elbise dünyanın diğer toplulukları için uygun olmamaktadır. Her kültür ve medeniyet kendi bir iç çekirdeği üzerinde kurumsallaşma eğilimi gösterir ki bu da süreklilik oluşmasını sağlar. Her kültür ve medeniyet güçlü bir çekirdek oluşturduktan sonra ona bağlı olarak bir taraftan insan anlayışı çerçevesi ortaya koyarken diğer taraftan da şehir hayatının ve mimarinin bu çekirdek ve insan anlayışına dayalı olarak kendini varlık sahasında tecessüm ettirmesi benzeri neticeleri doğurur. Her şeyden önce Batı tarihin bir döneminde adeta kendisini bütün insanlığın ortak tarihi akış şemalarından (Davutoğlu 1999/2: 7) kopararak narsistik sayılabilecek bir tarzda kendini biricikleştirme yoluna gitmiştir. Aynı tehlikeye T. Bauer ise dünyanın gittikçe çeşitlilikten uzak tekdüze bir yaşama ve kültüre doğru evrildiğine işaret eder (Bauer 2021: 24-25). Bauer’in işaret ettiği bu yaşamda ve kültürde tekdüzeleşme aynı zamanda egemen konumun sahibi olan medeniyet ve o medeniyet havzasının tarih yapıcılarının kendi medeniyet havzalarını merkeze alarak ve onu biricik, rol model kabul ederek bunu sağladıklarını da kastetmektedir. Aslında bu tespiti daha orijinal bir ifade ile medeniyet tarihçisi A. Toynbee *A Study of History* isimli eserinde *ben merkezci yanılısama* olarak tanımlamaktadır. Bütün bu yanılısama durumu ya da bizim tabirimizle *kör noktaların* aşılabilmesi için kültürel zenginliğe ve çeşitliliğe ihtiyaç olduğu açıktır. Bunun sağlanabilmesi için de nasıl ki farklı kaynaklardan beslenen bir deniz ya da okyanus oldukça geniş ve çeşitli eko- sisteme sahip oluyorsa benzer bir biçimde de farklı medeniyet ve kültür havzalarının da tarihin akışı içinde yer alarak bu zenginliğe ve çeşitliliğe katkı yapmasının yollarının açılması gerekliliğidir. Zira ortak yaşam bilincinin gelişebilmesi için de bu elzemdir.

Nitekim Bağlantısallık/Yaşamdaşlık çerçevesi artık sadece nörobilim alanının değil ekonomiden eğitime, sağlıktan siyasete kadar bütün alanlara yayılmaya başlamıştır. Bu anlamda zaten kültürel çoğulculuk söylemleri post modern eleştiriler ile gündeme gelmişti ancak onun da eksikliği ve yer yer Avrupamerkezci ve Avrupa'nın içinden bir bakış sunduğu için yetersiz kalması sebebiyle her medeniyetin kendi bilinç kodları ile anlaşılması gerektiği kanaatini pekiştirmiştir. Her medeniyetin nasıl bir düşünce örgüsü oluşturduğunu, bunu hangi kurumlar ile yürüttüğünü ve bunun nasıl bir kültürel doku yarattığının anlaşılması önemli hale gelmiştir. Ancak bunu yaparken de herhangi bir kültüre ya da medeniyete biri ileri diğeri geri şeklinde değer atfetmeden anlamak esas olmalıdır. Bugün özellikle bilim felsefesi alanında anlaşılmaktadır ki nedensel/zorunluluk ile çalışma, ister istemez sonunda bir kaos ortamı doğuruyor. Özellikle Kuantum fiziği ve Bayesian matematiği bu gerçeğliği ortaya koymuştur. Daha önce de belirttiğimiz üzere, dünya siyasi ve ekonomik sisteminin adaletsiz bir temel üzerinde yürüyor olması neticesinde dünyada çok büyük farklılıklar ortaya çıkmış durumdadır. Günlük 1 doların altında gelir ile yaşamını sürdürmek zorunda kalan insanlar olduğu gerçeği, bunu ortaya koyan önemli göstergelerdendir. Etnoloji ve antropoloji gibi ırk merkezli çalışmalar yapan ve klasik nedensel zorunluluk ilkesi etrafında iş yapan bilimler; bu geri kalmışlığın bazı toplumlar için adeta kader niteliğinde olduğu sonucunu bilimsel bir gerçeğlik olduğunu iddia etmişlerdir. Yani bazı toplumların, kültürlerin geri kalması adeta onların genlerinde yazılı kodlardır denilerek bilimsel bir kılıfa büründürmüşlerdir. Fakat gelinen noktada gen ve nörobilim çalışmaları, bu tip bulguları açık bir şekilde yanışlamaktadır. Nitekim, "Erken yaşta ayrılıp farklı çevrelerde yetişip, büyümüş tek yumurta ikizlerinde yapılan çalışmalarda genin kader olmadığını, en azından kişinin içinde bulunduğu zihin ve çevre bağlantısallığı açısından temel belirleyici olmadığını öğrendik" (Kılıç 2021: 27) cümlesi ile farklı bir açıdan bu durumu delillendirmektedir. Özellikle Batı'nın niceliğe dayalı ve tüketimi de tetikleyen büyüme zihniyeti birtakım ırksal ideolojilerinde katkıları ile bir nicelik beklentisi içinde Batı insanının gen ve biyolojik yapısı nedeniyle bunu yaptığına dair artık eskide bırakılması gereken bir anlayışın ürünüdür. Bugün beyin araştırmalarında ortaya konmuştur ki insanın en verimli olduğu dönem beyindeki nöronal ağların ve hücrelerin birbiri ile karmaşık ilişkiler daha doğrusu çok yönlü ilişkiler kurması sayesinde olmaktadır. Bu çok yönlü nöronal ilişkiyi bir tür biyo-sistem ya da eko-sistem gibi düşünebiliriz. Ne kadar farklı kaynaklardan beslenilirse o kadar zengin ve çeşitli bir yaşam dünyası ortaya çıkar. Bunu siyasi ortama taşıdığımız zaman, düşünce yapıları birbirinden oldukça farklı ve bilgi katmanları olarak da değişik kaynaklardan gelen bakış açıları birbirleriyle tıpkı karmaşık nöronal ağlar gibi bir zenginlik ve çeşitlilik sağlayacaklardır. Bir çocuk, bebeklik ve çocukluk çağında ne kadar çok

kelimeye maruz kalırsa o kadar zengin bir kelime dağarcığına ve hayal dünyasına sahip olduğu gibi siyasal anlamda da farklı dünya ve siyaset teorileri zengin bir siyasal bakışa ve hayat dünyasına neden olacaktır. Dolayısıyla hem beyindeki zengin ve karmaşık nöronal ağların gösterdiği gibi hem de dünyadaki biyolojik eko-sistemin zengin ve karmaşık ilişkilerinin gösterdiği gibi her şey her şeyle bir bağlantısallık içindedir. Siyasal alanda bu bağlantısallığı Davutoğlu,

“Önümüzdeki dönem bütün medeniyetlerin tek yönlü ve monolitik bir Batılılaşma ve Avrupalılaşma tecrübesine yöneldikleri 19.yy’ın tümüne ve 20.yy’ın ilk yarısına egemen olan modernizasyon anlayışlarının değil, insanlık birikimine kendi tarihi tecrübelerine dayalı katkıda bulunma çabalarının yoğunlaştığı ve karşılıklı kültürel etkileşimin hız kazandığı bir dönem olacaktır” (Davutoğlu 2001: 540).

cümleleri ile ortaya koymaktadır. Yeni siyaset teorileri geliştirirken; insanlığın ilerlemesini tek bir medeniyete, tek bir coğrafyaya ya da tek bir ırka indirgeyerek bakan parçacı zihin anlayışı yerine insanlığı bir bütün olarak gören bir zihni çerçeve ancak çözümler üretebilir. Bu zaten çok eskiden beri kullanılan tümevarım yöntemidir. Oysa bağlantısallık bilimi içinde tek tek parçalar değil, parçalar arasındaki ilişkinin niteliği ve boyutu önemlidir. Mesela nörobilim açısından anlamlı olan “parçalar değil, onların birbiriyle ilişkisi yani bağlantısallığıdır. Parçalar arasındaki bu bağda esas, o oluşun kodlama işlediği enformasyondur” (Kılıç 2021: 31). Bu nedenle, kültürün içindeki her bir yapının o yapı ile girdiği ilişkinin türü ve yoğunluğu belli bir nitelik kazanmasının yoludur. Bu örneği siyaset bilimi açısından düşünecek olursak, Batı paradigması içinde oluşturulmuş olan bilgi yapısının ve onun tezahürü olan kurumsallaşmanın ve insan davranışlarının benzerlerini ötekinde de aramak davranışı olarak gösterilebilir. Zira bu bakış açısı hep aynı şeyi bulmaya çalıştığı için ya gerçeği olduğundan farklı gösteren bir optik yanılsama durumu yaratacak ya da çalıştığı nesne üzerinde aradığı şeyi zorla uygulayarak ya da uygulatarak bir kaosun doğmasına sebebiyet verecektir. Örneğin Batı, kendi oluşturduğu ilerlemeci tarih anlayışı çerçevesinde, hep bir bakış yaptığı için kendi içinden geçtiği tarihi tecrübeyi başkalarında da aramaya başlar. Bulamayınca da ya onu geri olarak niteler ya da ona bir şeyler vaat ederek ikna ya da zorla dönüşüm gerçekleştirmeye çalışır. Bunun güzel örneklerinden birisi de şehir mimarisidir. Bugün dünyanın birçok şehrinde Batılı tarzda yüksek kuleler inşa etmek için adeta bir yarış vardır. Oysaki bugün şehirlerin otantikliğini veren en önemli unsur o şehrin kendi kültürel kodları ile oluşturulmuş olan mimari yapısıdır.

Nörobilim çalışmalarında ve beyin aktivasyonunu gözleme ve deneyimleme çalışmalarında ortak yaşamdaşlık bilincinin bugün ne kadar önemli olduğuna dair önemli bir göstergeler bulunmaktadır. Ortak yaşam bilincinin gelişebilmesi için tek yönlü bilgi akışına

değil çok yönlü bilgi akışına ihtiyaç duyulmaktadır. Bu manada bir insan beyni içinde bilgi taşıyıcısı olarak kabul edilen nöronal ağların birbiri ile zengin ve verimli bağlantılar kurmasının değeri daha da artmıştır. İnsan beyninin nöronal aktivitesi, nöronların birbiriyle sıkı bir ilişki içinde olması ile mümkündür. (Gluck, Mercado ve Myers 2022: 35-71). Bu canlı bir hafıza içinde gereklidir. Aksi takdirde bireyin zihinsel kapasitesi gittikçe düşmekte ve beynin verimli bir şekilde kullanılmasının yolu da tıkanmaktadır. İşte insani ve sosyal bilimler açısından özellikle de küresel yönetim ve uluslararası siyaset düşüncesinin verimli ve işlevsel olabilmesi için dünya üzerinde aktivasyon gösteren ya da göstermiş olan medeniyetlerin, kültürlerin ve toplumların birbiri ile sıkı bir ilişki içine girerek birbirlerine değer katacağı öncülü ile hareket etmek doğru bir adım olacaktır. Aslında bugün beyin araştırmaları üzerine yapılan çalışmalarda dahi klasik yöntem olarak kabul edilen nedensel/zorunluluk yöntemi ciddi manada sorgulanır olmuştur. Mesela *bilincin kuantum dolaşıklığı* (Fernandez, 2022) diye bir kavram gündeme gelmektedir. Bu anlamda Newton'dan beri gelen mekanik düşünce, insan beynini anlamada yeterli bir çerçeve sunamamaktadır. Her ne kadar mekanik olarak insan beyninin işlem yapma kapasitesinin çok üzerinde işlem yapma becerisine sahip makinalar, robotlar olmasına rağmen bunun bu kadar basit bir mekaniğe indirgenemeyeceği yönünde düşünceler de söz konusudur. Çünkü klasik mekanik anlayışta beyin duyu organları vasıtasıyla kendisine iletilen duyumları alıp nöronlar aracılığıyla elektriksel bir akım olarak gözlemlenebilir bir şekilde aktardığı bilinse dahi sürecin bu şekilde basit bir mekanizma olmadığı yönünde ciddi araştırmalar vardır. Klasik Newton mekaniğine dayalı olan bilim anlayışında kalp sadece kan pompalayan mekanik bir parça olarak düşünülmektedir. Oysa yukarıda alıntılıdığımız araştırmada da görülebileceği üzere kalp beyin ile bir tür bilinç oluşturma üzerinden farklı bir fonksiyonu da olan bir organ olarak da karşımıza çıkmaktadır. İşte tam da bu noktada klasik İslam dünyasında ve tıbbında kalbin sadece bir kan pompalayan organ değil aynı zamanda belli duyguların merkezi olduğu varsayımını da bir şekilde doğruluyor. Bu ve benzeri çalışmalar bize sosyal bilimler açısından artık klasik yöntemlerin çalışmadığını ortaya koymaktadır. Zaten bunu 20. Yüzyıl başında Alman filozof Edmund Husserl *Avrupa İnsanlığının Krizi ve Felsefe* (Husserl 1994: 23) olarak nitelendirmişti. Bu durumda Avrupa rasyonalitesinin kurmuş olduğu rasyonel akıl sadece bir tür olarak ele alınabilir. İnsanlığın tümüne şamil ve en kâmil bir model olarak sunulduğu vakit tıpkı Husserl'in vurguladığı tarzda bir tür insanlık krizi ile karşı karşıyayızdır. Bu nedenle de Avrupa Birliği gibi bir fikrin bütün insanlık tecrübesini içerecek bir şekilde yeniden düşünülmesi ve yeni ufuklara doğru yol alınması gerekliliği ortadadır. Bu aynı zamanda Avrupa'nın misyonuyla da örtüşebilir. Bir barış projesi olan AB'nin tüm dünya sathına yayılması mesela NATO gibi bir örgüte göre daha olumlu karşılanabilir. Avrupa'nın özellikle

İslam dünyası ile olan tarihi derinliğe haiz ilişkileri de bunu mümkün kılmaktadır. Nasıl ki bir beyin daha verimli ve işlevsel olabilmek adına nöronlar arasında çok çeşitli ve alternatif yollar ve bağlantılar kurarak bunu yapmaya çalışıyor aynı şekilde siyasi ve toplumsal krizleri de aşabilmek için medeniyetler ve kültürler arasında alternatif bağların kurulması gerekmektedir. Bunun için de kültürleri ve toplumları ileri – geri gibi değer ifade eden kategorilere ayırmak yerine ontolojik tabanda eşitlik ilkesi devreye alınmalıdır. Bu manada kültürel çeşitlilik insanlık için zenginleştirici bir nöronal ağ gibi ele alınabilir. Bu ağ ise hiyerarşik bir ağ olarak değil birbirine saygı esaslı yatay bir ilişkiler ağı olarak düşünülmelidir. Nasıl ki beyin nöronal ağların mekânı ise kültürler de toplumların ve medeniyetlerin bir nevi nöronal ağlarının mekânıdır. Daha açık bir ifadeyle beyinler, burada birbiri ile irtibat kurar. Burada önemli nokta, bu beyinlerin birbirleri ile aktif bir şekilde irtibat halinde olmasıdır. Avrupa düşünce tarihinde çok ilginç bir örneği hatırlamak yerinde olacaktır.

“1632’de Spinoza doğduğunda Huygens üç yaşındaydı. Huygens o dönemde 40 yaşlarında olan Descartes’ten dersler almıştı. Huygens ve Spinoza çok yakın arkadaş olduklarından Spinoza’da Descartes’in fikirlerinden haberdardır. Hatta Spinoza 20 yaşında iken Descartes’in sistemini eleştiren bir de kitap yazar. Yine Spinoza doğduğunda ünlü ressam Rembrandt 25 yaşında ve daha sonra Spinoza 12 yaşları civarında iken Rembrandt’ın bir tablosunda bir figür olacak kadar yakınlar. Rebrandt’ın bir tablosunda da Mevlana’yı konu edindiğini ve Spinoza’nın da kütüphanesinde Mevlâna kitabı olduğu düşünülünce Bağlantısallık ortaya çıkmış oluyor” (Kılıç 2021: 72-73).

Bütün bunlar dikkate alınmadığı takdirde yine bir nedensel/zorunluluk gibi Avrupamerkezcilik sanki dünyanın olası kaderiymiş gibi klasik patinaja düşülmesine sebebiyet verecektir. Bu manada küresel kurumların bir tür büyük verinin işlendiği ana server olarak ortak bilinç oluşturma kapasitesi vardır. Yine bu manada Avrupa Birliği böyle bir siyasi ufka evrildiği vakit insanlık namına birçok siyasal çatışmanın ve ekonomik darboğazın aşılmasında öncülük yapabilecek kapasiteye sahiptir.

Ontolojilerarası Diyalog – Ufukların Kaynaşması ve Diyalojik Bakış Perspektifi

Farklı siyasal ontolojilerden ve varlık anlayışından bakmak aynı zamanda çoğulculuğun da gerek düşünüş alanında gerekse de felsefi ve siyasi boyutuyla dünyanın gündemine gelebilmesi imkânını taşır. Farklıklardan kaynaklı siyasal kavramsallaştırmaların, muhtelif siyasal pozisyonlarını anlamada ve yine kendi konumumuzu da anlamada ve anlamlandırmada daha derinlikli bir farkındalık kazandıracığı da aşikârdır. Bu manada *Ontolojilerarası diyalog* kavramını; ünlü Alman filozof H.G. Gadamer’in kullandığı *ufukların kaynaşması* kavramıyla (Gadamer 1999: 65) birlikte düşünmek gerekir. Yine Gadamer ’den çokça etkilenmiş olan ve günümüzde Karşılaştırmalı Siyaset Felsefesi/Teorisi alanında en önde gelen isimlerden olan F.

Dallmayr'ın *monoloğun ötesine geçmek* kavramını ve bu kavramın felsefi arka planını oluşturan Gadamer'in felsefi hermenötik yöntemini diğer kültürleri anlamada önemli bir araç olarak gördüğünün analizini yapmak gerekir (Dallmayr 2009/2: 27). Bu aynı zamanda bir tür *diyalojik bakış perspektifi* olarak da değerlendirilebilir. Avrupa ya da Batımerkezci düşüncenin karşısında önemli eserler veren bir isim olarak da R. Falk'un *Kozmopolis* kavramını ve yine *Sahte Evrenselcilik* tabirini de göz önünde tutmak gerekir. Bütün bu isimlendirmeler bize *ontolojilerarası diyalog* diyebileceğimiz bir kavramın başta siyaset olmak üzere birçok alanda tartışılması imkanını vermektedir. Husserlci bir okuma ile insanın kendisi ve dünya ile ilgili yönelimselliğini de ifade etmektedir. Bu yönelimsellik bir başkasını ikna ya da yolundan çevirmek anlamında değil de kendi durumunun bu dünyada, doğaya, insana ve hatta Tanrı'ya karşı yönelimsellik manasındadır ve bu yönelimsellik dünyada bir tavır ve tutum, davranış kalıbı olarak kendini ifade etmektedir. Bu yönelimsellik hayatın tüm alanlarında tezahürü olan bir nevi "arka plan" kaynak hükmündedir. Burada bir hususu açıklamak gerekir ki oda; siyasal olanın yerine ontolojik bir belirlenim ya da ikisi arasında bir yer değiştirme ya da birinin diğerini yerinden ettiği bir durumdan bahsetmiyoruz. Siyasal olanın içindeki ontolojik olanın yerinin belirlenmesi ve bu belirlenim içinde neden farklı tutum ve davranışların olduğunun ortaya konulabilmesidir. Ve buradan yola çıkarak da siyasal alanında dâhil olduğu bütün insani belirlenim alanlarında çoğulculuğun olduğunun farkına varılmasını sağlamaktır. Nasıl ki eğitim alanında bireysel farklılıklardan bahsediyor isek aynı şekilde medeniyetlerinde bir kişilikleri ve kişiliklerinin biçimlendiği bir ontolojik arka plan olarak da farklılıkları mevcuttur. Küresel yönetişim ancak bu farklılıkları bilmeyi ve tanımayı öngörerek olabilir. İnkâr ve baskılama ya da medeniyetler – toplumlar arası değer yargısı içeren hakimiyet ve hiyerarşik tavırlar, dünyayı çok da iyi yerlere taşımadığı en azından son bir asırlık tecrübe içinde kendini göstermiştir.

Siyaset biliminin görece yeni bir alt dalı olan karşılaştırmalı siyaset teorisinin doğası, kapsamı, amaçları ve yöntemleri hakkındaki tartışmaları incelemektedir. Siyaset teorisini karşılaştırmalı hale getirdiğimizde veya karşılaştırmalı siyasi düşünce ve etik üzerine çalışmaya giriştiğimizde tam olarak ne yaptığımızı daha sistematik bir şekilde sorgulamaktadır. Karşılaştırmalı siyaset teorisini/felsefesini tek bir medeniyet ve kültürle sınırlı bir proje olarak görmememiz gerektiğini savunuyor.

Samuel Huntington'ın ünlü "medeniyetler çatışması" tezi, Soğuk Savaş'ın sona ermesinin ardından, siyasi ideolojilerin yerine kültürel kimliklerin dünyayı farklı medeniyet blokları halinde yeniden tanımlayacağı görüşünü ortaya koymuş ve birbirlerine karşıt kültürler üzerinden jeopolitik çatışma olasılığı üzerinde durmuştur. Samuel Huntington ve Francis

Ortak Yaşamdaşlık Bilinci Olarak Ontolojiler Arası Diyalog ve Karşılaştırmalı Siyaset Felsefesi

Fukuyama tarafından ileri sürülen bu düşüncelerin erken karşılaştırmalı siyaset teorisi çalışmaları üzerinde derin bir etkisi olmuştur. Roxanne L. Euben “*Enemy in the Mirror*” (1999) adlı kitabında Batılı olmayan, dinsel temelli siyasal hareketlerin bu tür düşünürler tarafından Batı'nın akılcı, seküler siyasetinin antitezi olarak nasıl görüldüğünü vurgulamak için her iki yazarı da eleştirir. Benzer şekilde Fred Dallmayr'ın ve Ahmet Davutoğlu'nun medeniyetler diyalogu önerileri, Huntington'ın karamsar tezine bir tepki ve yanıt olarak görülebilir. Karşılaştırmalı siyaset teorisi/felsefesi arayışını canlandıran temel dürtü, tam olarak Huntington tezinin yanlış olduğunu kanıtlamaktır. Fakat zamanla bu dürtü önemli çalışmaların yapıldığı verimli bir alan olmaya başladı.

Karşılaştırmalı siyaset teorisinin/felsefesinin artan önemini üç nedene bağlanabilir: Oryantalizm-Avrupa merkezlik tartışmaları, geleneksel siyaset teorisindeki karşılaştırmalı boyut eksikliği ve Huntington-Fukuyama tezlerinin eleştirileri. Bu bağlamda Batılı olmayan geleneklerden yararlanarak alternatif bakış açıları geliştirme çabaları, karşılaştırmalı siyaset teorisini/felsefesini şekillendirebilecek perspektifler olarak görülebilir. Her iki yaklaşımda diyalogik ve hermenötik açıdan bu alanın gelişimine katkıda bulunurken aynı zamanda kültürel çoğulculuk, diyalog ve karşılıklı etkileşimin birer ön şart olarak kabul edilmesi gerektiği vurgulanıyor. Ahmet Davutoğlu'nun “medeniyetlerin ben idraki” kavramı ve Fred Dallmayr'ın monologdan diyaloga farklılığın hermenötiği düşüncesinin bu noktada önemli kavramsal çerçeveler sunduğunu belirtmek gerekiyor.

Ahmet Davutoğlu'na göre ben idraki kişinin olduğu kadar, toplumun ve medeniyetin kendini nasıl algıladığı sorusunun karşılığıdır. Davutoğlu'na göre medeniyetlerin kurulmasını da yıkılmasını da direnebilmesini de sağlayan ben idrakidir. Özellikle *Alternatif Paradigmalar* adlı kitabında Davutoğlu İslam ve Batı dünya görüşlerinin (*Weltanschauung*) siyaset teorisine etkisini Husserl fenomenolojisinin terminolojisini kullanarak inceler. Ben algısı (*Selbstverständnis*) ve yaşam dünyasına (*Lebenswelt*) gibi kavramlar aracılığıyla İslam tarihi ve Batı dünya görüşünü kültürlerarası ilişkiler yoluyla anlamlandırmaya çalışır. Davutoğlu'na göre İslam ve Batı dünya görüşlerinin arasındaki temel fark, İslam'ın “ontolojik olarak belirlenmiş epistemolojisi” ile Batı felsefi geleneklerinin “epistemolojik olarak belirlenmiş ontolojisi” arasındaki karşıtlıkla ilgilidir. Bu farklılık, İslam'ın ve Batı'nın özellikle siyasal meşruiyetin aksiyolojik temelini ve meşrulaştırma sürecini anlamada önemlidir (Davutoğlu 2018: 153-315).

Karşılaştırmalı siyaset teorisinin entelektüel isim babası olan Fred Dallmayr, küresel kültür kavramının Avrupa merkezlik anlayışının yeni bir şekli olduğuna dair eleştirisini

getirerek Avrupa merkezlikten kopmanın hızlı veya anlık bir süreç olmadığını belirtir. Sınırları aşmak (*border crossing*) düşünce alışkanlıklarının ve hatta yaşam biçimlerinin (*life-world, lebenswelt*) acı verici dönüşümünü de içerir. Ancak Dallmayr, sınır geçişlerinin kişinin kendi geleneklerini unutması anlamına gelmediğini savunurken, kültürel geleneklerin aynı zamanda önemli “ön yargılar” (Gadamer) olduğunu belirterek bunlar olmadan karşılaştırmada olmaz diyerek hermenötiğin hayati rolü üzerinde duruyor (Dallmayr 2004: 249).

Fred Dallmayr ve Ahmet Davutoğlu örneği türdeşleştirici benzerlikler ve ayrıştırıcı farklılıkların ötesinde kültürel çoğulculuğu sağlayacak karşılaştırmalı bir siyaset teorisini/felsefesini kültürlerarası diyalog olarak düşünsel bir düzeye yükseltmek adına öncü çalışmalar olarak değerlendirilebilir. Her diyalog temel ontolojik varsayımlar ve bunların gerekçeleri hakkında bir anlaşmazlığı içerir. Kültürel anlaşmazlıklar ise anlam oluşturmada insanların kendileri ve başkaları arasındaki benzerliklerin ve farklılıkların bilincine varmalarını sağlar. Anlaşmazlığı ciddiye almak, gelenekler arasındaki farklılıkları kolay bir göreceliğe indirgemenin ve kültürleri özcü terimlerle inşa etmenin ikili cazibesine direnmek anlamına gelir. Sorun evrenselci bir çerçevede içinde kalarak belirli bir kültürel ve tarihsel geleneklerle olan bağları korumaktır. Böyle bir yaklaşım, kişinin kendi kültürel pratiklerine karşı eleştirel bir mesafeyi de olanaklı kılar. Bu mesafe, kişinin kendi dünyasının dışındaki kültürleri tanıması ve tanıdık olmayan bakış açılarına yakınlaşmasını sağlar. Modern psikoloji ve nörobilim çalışmaları ortaya koymaktadır ki insanın ortak bir bilinç geliştirmesi daha doğrusu insanı insan yapan şey ötekenden aldığı ve sonra yine kendine döndüğü bir benlik algısıdır. Dolayısıyla eski zamanlarda insanın zoonpolitikon olması ya da İslam medeniyetinde “tab’an medeni” olarak kabul edilmesi fikri çok da yanlış değilmiş. Çünkü insanın beşer olmaktan çıkarak bir tür insana ait bir bilinç haline ulaşabilmesi öteki ile girdiği diyalog ve bu diyalog neticesinde beyinde sadece bu iş için uzmanlaşmış nöronların bulunmasıdır. Yani zoonpolitikon’u beyinde de bir nöronal aktivite olarak görmek mümkün gibi gözükmektedir.

Karşılaştırmalı siyaset teorisi/felsefesi, Dallmayr ve Davutoğlu’nun deyimleriyle kimsenin son sözü söylemediği geniş bir “insanlık sohbetine” (*conversation of mankind*) katılmaya istekli kültürlerin “ben algılarını” (*self-understanding*) yaklaştırarak aralarında etik bir bağ oluşturuyor. Bu etik bağ insanlara “ortak iyi’nin” ya da “iyi yaşam”ın siyasetin temel amacı olduğunu hatırlatmaktadır. Bu Aristoteles’in düşüncesiydi, ama aynı zamanda Farabi, Konfüçyüs ve Kautilya’nın da öğretilerinin de merkezinde yer alan Doğu ve Batı siyasal bilgeliğinin temelini oluşturuyordu (Davutoğlu 2014: VII-VIII; Dallmayr 1997: 421).

SONUÇ

İnsan beyni üzerine yapılan son çeyrek yüzyıldır araştırmalar ortaya koyuyor ki; insan beyni milyarlarca nöron ağına sahiptir. Bu nöronal ağlar insan bilincinin oluşmasına kaynaklık ediyor. Hatta son araştırmalar² gösteriyor ki insan beyninde nöronlar arası bağlantıları kurmada uzmanlaşmış başka bir nöron grubunun varlığı söz konusu. Kadim dönemden beri gelen insanı diğer canlılardan ayıran en önemli özelliği olan düşünebilme özelliği burada daha spesifik bir alana nöronlar arası bağlantıya indirgenerek insan bilinci dediğimiz durumun ortaya çıkması sağlanıyor. Böylelikle insan diğer canlılardan bu özelliğiyle ayrılmaya başlıyor. Bunu kültür dünyasına ya da düşünce dünyasına uyguladığımız vakit ortak bir insanlık bilincinin artık oluşması gerekiyor. Bu ortak bilinç gezegende ortak bir yaşamı paylaştığımızı fark etmemizi sağlayacak en önemli bir argümandır. Hala etkilerini gözlemlediğimiz korona virüs salgını ortak bir yaşamı ortak bir kaderi paylaştığımızın en büyük ve yakın, somut göstergesi değil midir? Zengin fakir ya da gelişmiş gelişmemiş ülke ayrımı yapmadan tüm dünyayı etkileyen bir salgın olmuştur. Bu ortak bir bilinç geliştirmek için her ne kadar somut örneklik olarak karşımızda dursa da asıl ortak bir yaşamın paylaşıldığının dünya eğitim eko-sistemine girmesi gereken bir müfredat programı olması gerektiğidir. Bu aynı zamanda ötekinin var oluşunu duyma, anlama ve kavrama noktasında da bir diyalog zemini kurulmasına vesile olabilecektir. Nasıl ki kültürlerarası, dinler arası ya da devletler arası ilişkilerden ve diyalogdan bahsediliyorsa aynı şekilde ve hepsinin üstünde sadece bir varlık olarak insanı ve onun var oluşunu değerli gören ve kılan bir ontolojiler arası diyalog imkânı ve kanalları kurulmalıdır. Bu insanlığın ortak bir yaşamı paylaştığının en önemli bilinç göstergesi konumunda olacaktır.

Dünyada günlük 1 dolar dahi gelire sahip olmayan insanlar ile 1 doları evinde beslediği hayvana dahi az gören iki farklı uç nokta oluşmuş durumda. Hala Afrika'da temiz suya ulaşamayan milyonlar var iken; suyu köpük banyosu ya da eğlence amaçlı kullanan insanların olduğu iki aşırı uç varlığını acı bir şekilde göstermektedir. Çevre sorunları, istihdam sorunları ve buna bağlı olarak göç gibi devasa sorunlarımız var. Bunu eski dünyanın ırk temelli ya da medeniyetleri ileri – geri kategorize eden ilerlemeci paradigma açısından bakmak çözüm üretmeyecektir. Bu nedenle Karşılaştırmalı Siyaset Teorisinin önerileri ışığında yeni bir bakış açısına ihtiyaç vardır. Ve bakış açısının egemen olabilmesi için de dünya eğitim müfredatına ontolojiler arası diyalog dersi benzeri programlar konulmalıdır. Bu manada Avrupa Birliği,

---

² Science dergisinin 08.06.2022 tarihli 377. Sayısında yer alan “Neuroscience connectomic comparison of Mouse and human cortex” başlıklı makalesi erişim adresi: <https://www.gwern.net/docs/psychology/neuroscience/2022-loomba.pdf>

projesi Batılı siyasetçiler ve bürokratlar tarafından ortak bir bilincin yansıması olarak ortak bir irade göstergesi olarak 1945 ile 2000’li yılların başına dek kararlı bir şekilde sürdürülmüştür. Ötekinin varlığının farkında olmak ve bu dünyayı ötekiler ile paylaştığının farkında olmak önemli bir başlangıç adımı olacaktır. Husserl’in 20.yy başında belirttiği gibi Avrupa Bilimlerinin krizi aşmasının yolu diğer bilme ve düşünme yollarının varlığını kabul etmekten geçmektedir. Bu aynı zamanda medeniyetler arasında bir etkileşim ve ötekine karşı buyurgan bir tarzda değil de ötekiyle birlikte var olma, onun da kendilik bilincini tanımayla mümkün olacaktır. Avrupa Birliği’nin kurmuş olduğu Avrupa Masası ve buradan çıkan Avrupa Evi’ni bir “*Dünya Masası*” ya da “*Dünyalılık Bilinci*” etrafında yeniden kurgulayacak felsefi düşüncelere kendisini açması gereklidir. Bu noktada da başta gençlik ve eğitim politikaları olmak üzere ötekini tanımaya ve anlamaya dayalı bir kültürler arası öğrenme ve ufukların kaynaşmasına müsaade edecek eğitim ve kültür ortamlarının sağlanmasına bağlıdır. Bu ise Toynbee’nin ifadesiyle Avrupa’yı ve tabiki Batı düşüncesini “*ben merkezci yanılısama*” ya da Fukuyama’nın teziyle “*tarihin sonu*” ya da Huntington’ın “*medeniyetler çatışması*” düşüncesinden kurtarma potansiyelini ortaya çıkarmaya yardımcı olabilecektir. Ötekinin varlığının duyumsanabilmesi içinde ötekinin de içinde olduğu; eğitim, kültür, bilim, spor ve sanat kurumlarının ortak bir yaşam bilinci etrafında merkezlenmesi ve farklı kültürel yapılarının varlığının ön koşulsuz olarak kabulü ana fikrine dayanır. Unutmamak lazım ki bir deniz ya da göl ne kadar çok farklı kaynaktan beslenirse o kadar zengin bir eko-sisteme sahip olur. Dünyanın tekdüzeleşmesi sorunuyla karşı karşıya kaldığı son birkaç yüzyılın sorunlu yapılarının artık gündemden düşmesi ve bu manada alternatif bakış açılarının kendini ifade edebileceği ortamların varlığının mümkünlüğü tartışmalarının yaşanması gerekir. Bunun için de başta BM’nin ilgili komisyonları olmak üzere AB yapıları ve küresel ve bölgesel iş birliği ve teşkilatları örgütleri de bunlara açık olmalıdır.

KAYNAKÇA

- Adorno, T., Horkheimer, M. (2010). *Aydınlanmanın Diyalektiği*, N. Ülner ve E. Ö. Karadoğan (Çev.), İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Bauer, T. (2021). *Dünyanın Tekdüzeleşmesi*, M. Kaya (Çev.), İstanbul: Albaraka Yayınları.
- Canbolat, İ. (2011). *Uluslarüstü Sistem Avrupa Birliği*, İstanbul: Alfa Yayınları.
- Cevizci, A. (2020). *Büyük Felsefe Sözlüğü*, İstanbul: Say Yayınları.
- Cevizci, A. (2021). *Felsefe Tarihi Thales’ten Baudrillard’a*, İstanbul: Say Yayınları.
- Çetinkaya, B. A. (2018). *Felsefe Tarihi Antik Doğu’dan Modern Batı’ya*, Ankara: Nobel Yayınları.
- Dallmayr, F. (1997). Introduction: Toward a Comparative Political Theory, *The Review of Politics*, 59(3), 421.

Ortak Yaşamdaşlık Bilinci Olarak Ontolojiler Arası Diyalog ve Karşılaştırmalı Siyaset Felsefesi

---

- Dallmayr, F. (2009). *Hermeneutics and Intercultural Dialog: Linking Theory and Practice, Ethics & Global Politics*.
- Davutoğlu, A. (2001). *Stratejik Derinlik*, İstanbul: Küre Yayınları.
- Davutoğlu, A. (1999). Tarih İdraki Oluşumunda Metodolojinin Rolü: Medeniyetlerarası Etkileşim Açısından Dünya Tarihi ve Osmanlı, *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, (3), 1-53.
- Davutoğlu, A. (2014). Civilizational Revival in the Global Age F.Dallmayr, M. A. Kayapınar, Yaylacı. İ. (Der.), *Civilizations and World Order* içinde (VII-VIII), İngiltere: Lexington Books.
- Davutoğlu, A. (2020). *Sistemik Deprem ve Uluslararası Düzen*, İstanbul: Küre Yayınları.
- Ebenstein, W. (2001). *Siyasi Felsefenin Büyük Düşünürleri*, İ. Özel (Çev.), İstanbul: Şule Yayınları.
- Fazlıoğlu, İ. (2015). *Derin Yapı İslam – Türk Bilim Tarihinin Kavramsal Çerçevesi*, İstanbul: Papersense Yayınları.
- Fazlıoğlu, İ. (2017). İznik'te Ne Oldu? Osmanlı İlim Hayatının Teşekkülü ve Davud Kayseri, *Nazariyat İslam Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi*, (4/1), 1-68.
- Gadamer, H. G. (1999). *Felsefi Hermenötik ve Yazarın Niyeti*, B. Tatar (Çev.), İstanbul: Vadi Yayınları.
- Gehler, M. (2005). *Avrupa*, Ö. Pozan (Çev.), İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Gluck, M. A, Mercado, E., ve C. E., Myers, (2022). *Öğrenme ve Bellek Beyinden Davranışa*, A. Aslan (Çev.), Ankara: Nobel Yayınları.
- Görgün, T. (2018). *İslam ve Batı İlişkileri Çerçevesinde Medeniyet Meselesi*, İstanbul: Endülüs Yayınları.
- Husserl, E. (1994). *Avrupa İnsanlığının Krizi ve Felsefe*, Ö. Sezer ve A. Sabuncuoğlu (Çev.), İstanbul: Afa Yayınları.
- Kılıç, T. (2021). *Yeni Bilim: Bağlantısallık Yeni Kültür: Yaşamdaşlık*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Kutluer, İ. (2020). "Taşköprülüzade" maddesi, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt.30, s.18-19.
- Küçükalp, K, Cevizci, A. (2010). *Batı Düşüncesi Felsefi Temeller*, İstanbul: İsam Yayınları.
- Özdemir, A. U. (2008). *Türkiye'de Avrupa Birliği Karşıtlığının Tarihi*, Ankara: Alter Yayıncılık.
- Soccio, D. J. (2010). *Felsefeye Giriş Hikmetin Yapıtaşları*, K. K. Karataş (Çev.), İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Tannenbaum, D, Schultz D. (2008). *Siyasi Düşünce Tarihi: Filozoflar ve Fikirleri*, Ö. Orhan (Çev.), Ankara: Adres Yayınları.
- URL- 1: Fernandez, Eduardo (2022). Brain experiment suggest that consciousness relies on quantum entanglement. <https://bigthink.com/hard-science/brain-consciousness-quantum-entanglement/> (Erişim: 12.02.2022).
- Watson, P. (2014). *Fikirler Tarihi*, Komisyon (Çev.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

